

STUDIA NAUK TEOLOGICZNYCH
TOM 20 (2025)

DOI: 10.24425/snt.2025.154885

Data przesłania: 15 IV 2025

Data akceptacji: 20 V 2025

Data publikacji: 1 X 2025

KS. BOGDAN CZYŻEWSKI

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

ORCID ID: 0000-0002-6040-5523

KANONY I SOBORU NICEJSKIEGO (325)
O ZAPIERAJĄCYCH SIĘ WIARY (*LAPSI*)

Prześladowania, jakie dotknęły chrześcijan w pierwszych wiekach Kościoła, umocniły go i paradoksalnie stały się powodem wzrastania liczby wyznawców Chrystusa. Z drugiej strony nie można jednak pominąć milczeniem faktu, że budziły w ich szeregach także strach przed utratą życia, miały również zgubny wpływ na funkcjonowanie poszczególnych wspólnot, osłabiały je bowiem pod względem liczebnym i moralnym. Najbardziej ubolewano nad tymi, którzy zaparli się wiary, dlatego nazywano ich *lapsi* – upadłymi, ponieważ dopuścili się apostazji. Był to niewątpliwie najpoważniejszy grzech popełniany zwłaszcza podczas prześladowań, kiedy wymagano złożenia ofiary bożkom pogańskim (Pietras 2000, 112). Powody apostazji były różne: strach przed cierpieniami i utratą życia, szykany stosowane wobec najbliższych, utrata majątków. Czynniki ludzkie były tutaj z pewnością istotne, niemniej jednak można również wskazać na słabość wiary u tych, którzy się jej wyrzekali. Nie wolno oczywiście generalizować i jednakowo oceniać postawy wszystkich zapierających się wiary, ponieważ wynikała ona niekiedy z ludzkich słabości, innym razem z wyrachowania, albo też ze wspomnianego strachu o siebie lub najbliższych. *Lapsi* stanowili ogromne wyzwanie dla ówczesnego Kościoła i należało zastanowić się, jak daleko z nimi postępować, zwłaszcza, gdy chcieli wrócić do owczarni Chrystusa. Zdaniem ks. M. Starowieyskiego liczba upadłych podczas prześladowań była duża i przewyższała liczbę wyznawców (*confessores*), którzy ucierpieli na skutek odważnego wyznania wiary (Starowieyski 1991, 108).

Copyright (c) 2025 Bogdan Czyżewski. This is an open access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution-NoDerivs 4.0 Poland (CC BY-ND 4.0 PL) License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nd/4.0/deed.en>), which permits copying and redistribution of the material in any medium or format for any purpose, even commercially, provided the original author and source are properly cited. If you remix, transform, or build upon the material, you may not distribute the modified material.

Ofiary prześladowań w postaci *lapsi* to nie tylko ludzie świeccy, także duchowni ulegali naciskom ze strony władzy rzymskiej i wówczas dochodziło do ciężkiego grzechu apostazji¹. Dlatego też Kościół formułując prawodawstwo, początkowo na synodach, następnie zaś na soborach, chciał wyjść naprzeciw tym, którzy nie wiedzieli, jak postąpić z zapierającymi się wiary a później chcącymi wrócić na łono Kościoła². Posiadamy znaczącą liczbę opracowań na temat samych prześladowań i męczeństwa³. Literatura o zachowaniu się Kościoła wobec tych, którzy zaparli się wiary (*lapsi*) odnosi się najczęściej do czasów prześladowań za czasów cesarza Decjusza i przepisów niektórych synodów⁴. Tymczasem pierwszy Sobór powszechny, który odbył się w Nicei w 325 roku⁵, podjął także kwestię apostatów, chociaż był to już czas względnego spokoju w relacjach Imperium rzymskie – Kościół. Soborowe przepisy na temat upadłych nie należą do objętościowo obszernych, ponieważ na dwadzieścia kanonów dyscyplinarnych tylko cztery z nich (10, 11, 13 i 14) odnoszą się do *lapsi*. Z całą pewnością wspomniane przepisy stanowią podsumowanie dotychczasowego prawodawstwa synodalnego, które od Nicei 325 roku miało obowiązywać w całym Kościele. Musimy również dodać, że kanony soborowe na temat rozwiązania kwestii upadłych należy analizować w kontekście wcześniejszych przepisów, jakie wydali poszczególni biskupi i zgromadzenia synodalne. Dlatego w niniejszym opracowaniu spróbujemy w taki właśnie sposób odczytać cztery wymienione kanony Soboru Nicejskiego z 325 roku odnoszące się do *lapsi* i odpowiedzieć na pytanie, co Kościół postanowił wobec tych, którzy dopuścili się tak ciężkiego grzechu, jakim było zaparcie się wiary w Boga i czy wniósł coś nowego, co do tej pory nie było objęte prawodawstwem.

¹ Duchowni apostaci otrzymywali przebaczenie, karani jednak byli bardzo surowo poprzez pozbawienie ich stanowisk (Starowiejski 1991, 111).

² Ciekawe rozwiązanie problemu *lapsi* pragnących wrócić na łono Kościoła podaje św. Cyprian z Kartaginy (Czyżewski 2003, 185–202).

³ Na temat prześladowań we wczesnym chrześcijaństwie pojawiło się wiele opracowań, m.in. Moreau 1956; Grégoire 1964; Wipszycka 1991, 15–83; Ruggiero 2002; Baslez 2007; Frend 2014. Wyczerpującą bibliografię można znaleźć u Starowiejski 2020, 47–54.

⁴ Kwestię pojednania upadłych za czasów św. Cypriana z Kartaginy podejmuje m.in. Bévenot 1995, 175–213; Grzywaczewski 2015, 100–108. Należy też wspomnieć o opracowaniach, w których jest mowa o stanowisku Kościołów lokalnych, jakie podjęły na synodach w sprawie *lapsi*: Carpin 1998, 72–145; Kieling 2010, 275–92; Misiarczyk, Sprusiński 2012, 27–48; Grzywaczewski 2015, 136–45.

⁵ Obszerną bibliografię na temat Soboru Nicejskiego – zarówno polską, jak i obcojęzyczną – zebrał H. Pietras (2013, 216–21).

1. DOPUSZCZENIE *LAPSI* DO STANU DUCHOWNEGO

Zanim zajmiemy się konkretnymi przepisami soborowymi, których bohaterami są upadli w czasie prześladowań, warto zwrócić uwagę na ważny głos, jaki zabierał niejednokrotnie w ich sprawie św. Cyprian z Kartaginy i zwoływane przez niego synody w latach 251–254⁶. To za jego czasów, zwłaszcza podczas pierwszego powszechnego prześladowania chrześcijan przez cesarza Decjusza (250–251 r.), nasiliły się akty apostazji nie tylko w gronie świeckich, ale też i duchownych, w tym także biskupów (Roldanus 1995, 23–31). Dlatego w prowadzonej przez siebie korespondencji oraz w dziele *De lapsis* wyraża zarówno swoje, jak i biskupów północnoafrykańskich zdanie na temat traktowania zapierających się wiary (Wysocki 2010, 190–91). Cyprian był świadomy tego, że upadłym pragnącym powrócić do Kościoła nie można zagradzać drogi, ale otworzyć możliwości odpokutowania za popełniony grzech. Nie powinno się to jednak odbywać wyłącznie na podstawie „listów pokoju” (*libellii pacis*), co było stosowane do tej pory przez męczenników, którzy swoje cierpienia ofiarowywali za apostatów i w ten sposób uzyskiwali przebaczenie popełnionych grzechów (Eimers 2021). Była to praktyka zbyt pobłażliwa dla tak ciężkiego grzechu, którą stosowali *martyres confessores*, tymczasem nie chodziło o przebaczenie uzyskane od męczenników, ale od przedstawicieli hierarchii kościelnej, czyli biskupów (Grzywaczewski 2015, 117–19). Zdaniem biskupa Kartaginy, *lapsi* muszą spełnić trzy podstawowe warunki: wyznać swoją winę, wypełnić odpowiednią pokutę i dopiero poprzez akt pojednania zostaną ponownie przyjęci do wspólnoty Kościoła. Należy również dodać, że w przypadku upadłych duchownych, nawet po odbyciu przez nich pokuty i przyjęciu do Kościoła, powracali do niego wyłącznie jako osoby świeckie na zawsze wykluczone ze stanu duchownego (Misiarczyk i Sprusiński 2012, 37–48).

Z korespondencji św. Cypriana i wspomnianych dwóch synodów, na których debatowano na temat powrotu *lapsi* do wspólnoty wiernych wynika, że przyjmowano możliwość odpuszczania grzechów popełnionych po chrzcie, w tym także grzechu apostazji. Zarówno Cyprian jak i inni biskupi północnoafrykańscy nie mieli wątpliwości co do pojednania upadłych z Kościołem, kiedy ci okazywali prawdziwą skruchę, przyjęli i wypełnili warunki, na jakich miał dokonać się ich powrót do wspólnoty (Taylor 1942, 46). Te same zasady wcześniej stosował Kościół rzymski (Misiarczyk i Sprusiński 2012, 35–36). Dlaczego zatem sprawa pojednania upadłych powraca po latach na Sobór Nicejski?

⁶ Na temat korespondencji Cypriana w sprawie *lapsi* i zwoływanych przez niego synodów zob. mi.in. Saumagne 1962, 1–29; Grattarola 1984, 1–26; Minelli 1998, 239–47; Berardi 2004, 41–60; Misiarczyk, Sprusiński 2012, 27–48; Grzywaczewski 2015, 109–25; Saggioro 2018, 17–26; Hunter 2021, 13–20.

Sobór Nicejski w kanonie dziesiątym odniósł się do *lapsi*, którzy będąc ludźmi świeckimi w czasie prześladowań, zaparli się wiary i następnie zostali dopuszczeni do święceń. W kanonie tym nie chodziło jednak o postawę Kościoła wobec apostatów, ale o skutki ich wyświęcenia na duchownych. Skoro sobór zajął się tą kwestią, to oznaczało, że tego typu praktyki miały miejsce w Kościele. Przytoczymy całe brzmienie interesującego nas kanonu, by następnie omówić jego treść i znaczenie. Czytamy w nim:

„Niektórzy spośród tych, którzy upadli podczas prześladowań, zostali wyświęceni albo dlatego, że ci, którzy ich święcili nie znali ich grzechu, albo udawali nieświadomość. Kanon kościelny nie czyni tu różnicy: jeśli to wyjdzie na jaw, zostaną pozbawieni swojej godności”. (Concilium Oecumenicum Nicaenum, can. 10)

Z treści kanonu wynika, że święcenia *lapsi* mogły mieć miejsce z dwóch powodów. Pierwszy odnosił się do braku wiedzy, a co za tym idzie rozeznania tego grzechu przez biskupów u kandydatów do święceń. Świadczyło to niewątpliwie o niewłaściwym badaniu mających zostać włączonych do stanu duchownego. Wydaje się to niezrozumiałe chociażby z tego powodu, że mamy do czynienia z czasami, w których dochodziło do zaparcia się wiary i nie były to, o czym wcześniej mówiliśmy, przypadki odosobnione. O wiele trudniej zrozumieć postawę przemilczenia grzechu apostazji u kandydatów do święceń, którą ojcowie soborowi nazwali udawaną nieświadomością (παρειδότην τῶν προχειρισσαμένων). W jednym i drugim przypadku skutki prawne są jednoznaczne, mianowicie pozbawienie ich święceń. Nie był to przepis nowy, kwestię tę porusza bowiem po raz pierwszy św. Cyprian z Kartaginy w *Liście 67. z 254. roku*⁷ dotyczącym postępowania z biskupami Bazylidesem i Marcjalisem, którzy złożeni z urzędu za bluźnierstwa i idolatrię dopominali się utraconych stolic biskupich w Hiszpanii (Strękowski, 105). Powołując się na zwołany w tej sprawie w 254. roku kartagiński synod 37 biskupów, Cyprian pisze, że „winniśmy przy ustanawianiu kapłanów wybierać tylko nieskazitelnych, nieposzlakowanych zwierzchników” i nakazuje dbać o to, by „nikt niegodny do służby ołtarza lub do kapłańskiego urzędu się nie weisnął” (Cyprianus, *Epistula 67*, 2 i 4, 228–29). Cyprian uzasadnił potwierdzenie przez synod depozycji wspomnianych biskupów przepisem wydanym przez synod rzymski, jaki zwołał papież Korneliusz w 251. roku. Postanowiono wówczas, że „takich ludzi można wprawdzie dopuścić do pokuty, nie można ich jednak przyjąć do liczby kleru i sprawowania kapłańskiej godności” (Cyprianus, *Epistula 67*, 6, 231). Wyjątek od tej reguły spotykamy na synodzie w Ancyrze z 314. roku. Jego postanowienia są ważne z tego powodu, że jako pierwszy na Wschodzie zajął się po 311. roku, czyli po

⁷ Więcej na temat *Listu 67. i synodu biskupów północnoafrykańskich z 254 roku* zob. G.D. Dunn (2002, 229–47).

ustaniu prześladowań, kwestiami dyscyplinarnymi odnoszącymi się do upadłych. Wspomniany synod wydał 25 kanonów, które mimo iż uchwalone zostały wcześniej od kanonów nicejskich, posiadają ogromne znaczenie (Kieling 2010, 286). W interesującym nas zagadnieniu chodzi o przypadek duchownych i świeckich, których zmuszono do udziału w pogańskich czynnościach ofiarnych, gdy „przemocą włożono im do ręki kadzidło lub zmuszono do spożycia mięsa z ofiar bałwochwalczych, mimo że gorliwie wyznawali, iż są chrześcijanami” (Ancyra, can. 3, 63). Synod postanowił, że jeżeli usunięto ich ze wspólnoty na skutek czyjejś „przesadnej surowości lub niewiedzy, należy ich niezwłocznie przyjąć z powrotem” (Ancyra, can. 3, 63). W tym samym przepisie mowa jest też o możliwości przyjęcia do stanu duchownego tych, którzy wspomniany uczynek popełnili pod przymusem, „nie należy im przeszkadzać, pod warunkiem, że przemawia za tym ich wcześniejsze godne życie” (Ancyra, can. 3, 63).

Cytowany powyżej kanon Soboru Nicejskiego należy odczytywać w kontekście wcześniejszego prawodawstwa, które bywało niekiedy bardziej rozbudowane, dzięki czemu poznajemy wyjaśnienia powodu ustanowienia konkretnego przepisu. Chociaż wspomniany kanon nicejski nie odnosi się bezpośrednio do duchownych zapierających się wiary, ale do tych, którzy zostali wyświęceni po akcie apostazji, to jednak rozpatrywane poniżej ustawodawstwo posiada wyraźny związek z cytowanym kanonem dziesiątym i jest kontynuacją ustaleń w Nicei. Ważną wypowiedź w kwestii zaparcia się wiary podczas prześladowań odnajdujemy u Piotra, biskupa Aleksandryjskiego w latach 300–311⁸. Wymienia on przypadek nie świeckich, ale duchownych, którzy „dobrowolnie sami złożyli wyznanie i upadli, a potem ponownie podjęli walkę” (Petrus Alexandrinus, can. 10, 17). Chodzi zatem o tych, którzy z własnej woli oddali się w ręce prześladowców, później jednak, na skutek tortur wyparli się wiary, by w końcu do niej na nowo powrócić. Biskup Piotr uważa, że tacy duchowni, „nie powinni spełniać funkcji liturgicznych, ponieważ opuścili owieczarnię Pana i skompromitowali się” (Petrus Alexandrinus, can. 10, 17). Przeszkodą jest nierozsądne ich postępowanie, polegające na tym, że „dopóki nie upadli, mieli usprawiedliwienie dla swego nierozważnego postępu. Skoro jednak upadli, robią wrażenie, jak gdyby się chępnili i sztydziłi” (Petrus Alexandrinus, can. 10, 18).

Przywołany już Synod w Ancyrze z roku 314, w którym wzięło udział kilkunastu biskupów z Azji Mniejszej, prawdopodobnie pod przewodnictwem Marceliego z Ancyry, podjął wspomnianą wyżej kwestię. Synod zajął się w kilku

⁸ Biskup Piotr Aleksandryjski jest autorem rozprawy *O pokucie*, która zawiera 14 kanonów. Powstała w roku 306. na skutek stosowanego rygorystycznego w traktowaniu *lapsi*. W odróżnieniu od Melecjusza z Likopolis, który przyjął surową postawę wobec upadłych, Piotr opowiadał się za praktyką łagodniejszą, co można zauważyć we wspomnianym jego liście kanonicznym. Więcej na temat Piotra i Melecjusza oraz trwającej schizmy zob. Starowieyski 2020, 699, 798–99.

kanonach problemem upadłych duchownych w czasie prześladowań (Grzywa-czewski 2015, 141–44). W kanonie pierwszym mowa jest o prezbiterach, którzy „złożyli ofiarę [pogańską], ale później powrócili do szeregu nie pozornie, lecz szczerze, spontanicznie i samorzutnie, oraz nie udawali, jakoby byli poddawani torturom” (Ancyra, can. 1, 62). Synod pozwalał zachować im swoją godność, „nie wolno im jednak sprawować ofiary [eucharystii], głosić homilii ani wykonywać żadnych kapłańskich czynności liturgicznych” (Ancyra, can. 1, 62). Natomiast kanon drugi odnosił się do diakonów, którzy złożyli ofiarę pogańską i powrócili do stanu duchownego. Synod pozwalał im „zachować swoją godność” (Ancyra, can. 2, 63), nie mogli jednak sprawować jakichkolwiek czynności kapłańskich, „nie wolno im ofiarować chleba ani kielicha, ani też głosić nauki” (Ancyra, can. 2, 63). Ostateczna jednak decyzja co do zaostrzenia tej kary leżała w gestii biskupa. Mógł też ją złagodzić, zwłaszcza w sytuacjach, kiedy wspomniani diakoni wyraziliby żal i skruchę za popełniony czyn i okazali skromność (Ancyra, can. 2, 63). Pewnym uzupełnieniem przepisów odnoszących się do zachowania duchownych w czasie prześladowań jest kanon dwunasty synodu w Ancyrze z 314. roku. Jeżeli katechumeni złożyli ofiarę bożkom pogańskim, „a potem zostali ochrzczeni, mogą być przyjęci do stanu duchownego” (Ancyra, can. 12, 65).

Bardzo rygorystycznie do zaparcia się wiary przez duchownych podchodził Kościół w późniejszych przepisach zawartych w *Kanonach Apostolskich*⁹, w których dostrzec można wpływ cytowanego wyżej kanonu Soboru Nicejskiego oraz prawodawstwa synodów w Ancyrze (314 r.), Neocezarei (ok. 319 r.), Antiochii (ok. 330 r.), Gangrze (ok. 340 r.) i Laodycei (między 343 a 381) (Metzger 1985, 22–23). W kanonie sześćdziesiątym drugim czytamy, że jeżeli duchowny zaparł się imienia Chrystusa „powodowany ludzkim strachem przed Żydem, poganinem lub heretykiem [...], zostanie wykluczony” (*Canones apostolorum*, can. 62, 288). Ten sam przepis zawiera karę dla tego, kto „zaprze się pełnionej funkcji duchownej, zostanie jej pozbawiony” (*Canones apostolorum*, can. 62, 288). Odbycie pokuty za ten grzech spowoduje przyjęcie do Kościoła, ale jako osoby świeckiej. Wcześniej mówił o tym Tymoteusz, biskup Aleksandrii w latach 380–385, jeden z uczestników soboru w Konstantynopolu w 381. roku. W jego kanonach zbudowanych w formie pytań i odpowiedzi, czytamy, że ci, którzy przyjęli święcenia albo też je przyjmują i z jakiegoś powodu zaparli się ich, mogą zostać przyjęci do wspólnoty Kościoła „w charakterze świeckich, oczywiście po okazaniu przez nich skruchy” (Timotheus Alexandrinus, can. 26, 97).

⁹ W sumie zachowało się 85 kanonów. Powstały prawdopodobnie między IV a VI wiekiem (Metzger 1987, 11). Cieszyły się autorytetem na Wschodzie do tego stopnia, że włączono je do prawodawstwa soboru zwołanego w roku 692 przez cesarza Justyniana II do cesarskiej sali kopułowej (*trullanum*) w Konstantynopolu, zwanego Quinisextum. Więcej na ten temat Béchreau 1993, 81; Schatz 1997, 82–83; Kumor 2003, 174–75; Starowieyski i Szymusiak 2018, 583.

W cytowanym przepisie zawartym w *Kanonach Apostolskich* nie ma natomiast mowy o karze za zaparcie się przez duchownego imienia Chrystusa. Rodzaj pokuty za ten grzech odnoszący się do wszystkich chrześcijan, określa św. Bazyli Wielki, który w trzecim liście kanonicznym do Amfilocha, biskupa Ikonium pisze, że „Kto wyparł się Chrystusa i zbezcześcił tajemnicę zbawienia, powinien opłakiwać swój grzech przez całe swe życie i publicznie wyznawać swoje przewinienie” (Basilios Magnus, 73, 56). Dopiero w chwili śmierci może zostać dopuszczony do komunii, ufając w Boże miłosierdzie.

Podsumowując przepis kanonu 10. Soboru Nicejskiego odnoszącego się do wyświęcenia *lapsi* na duchownego, należy podkreślić, że w niczym nie znosi on poprzednich przepisów synodalnych. Stanowi raczej potwierdzenie dla wcześniejszego prawodawstwa wydane nie tylko w odniesieniu do świeckich, ale też i duchownych. We wszystkich rozpatrywanych przypadkach normy prawne były jednoznaczne. Zapierający się wiary nie mogli zostać wyświęceni, kiedy jednak z różnych powodów to się dokonało, należało pozbawić ich godności duchownych. Nie oznaczało to w żaden sposób wykluczenia ich ze wspólnoty Kościoła, przyjmowani byli do niej w charakterze świeckich. Sobór w kanonie dziesiątym nic natomiast nie wspomina o ich pokucie, być może samo pozbawienie godności bycia w szeregach duchowieństwa uznano za wystarczającą karę. Może też powrót do szeregu ludzi świeckich oznaczał podjęcie pokuty zgodnie z przepisami kanonu jedenastego odnoszącymi się do tej grupy ludzi, którzy zaparli się wiary. Pojawia się też postawione na początku pytanie o zasadność tego przepisu soborowego, skoro na wcześniejszych synodach wyraźnie o tym była mowa. Wydaje się, że chodziło z jednej strony o pewne podsumowanie istniejącej praktyki i nadanie jej ogólnokościelnego charakteru, z drugiej zaś, można przypuszczać, że święcenie na duchownych *lapsi* nie było sporadyczne, skoro temat powrócił na Soborze w Nicei z 325 roku. Mogły dochodzić próby zatajenia grzechu apostazji (od ostatniego prześladowania minęło przecież kilkanaście lat!) i liczono na zapomnienie o nim w czasach wolności religijnej.

2. SKUTKI ZAPARCIA SIĘ WIARY PRZEZ CHRZEŚCIJAN ŚWIECKICH I KATECHUMENÓW

Jeden z kanonów Soboru Nicejskiego (kan. 11.) zawiera przepis odnoszący się do tych, którzy zaparli się wiary i są zaliczani do stanu świeckiego. Czytamy w nim następujące słowa:

Co zaś do tych, którzy zawiedli podczas tyranii Licyniusza, chociaż nie zmuszała ich konieczność albo konfiskata majątku lub jakiegokolwiek inne niebezpieczeństwo, święty sobór postanowił okazać im pobłażliwość, chociaż nie są godni życzliwości. Więc ci, którzy są szczerze skruszeni i już należą do wiernych, muszą czynić pokutę przez trzy lata z pokutnikami

sluchającymi i siedem lat z klęczącymi. Podczas dwóch następnych lat będą mogli uczestniczyć z ludem w modlitwach, jednak bez udziału w samej ofierze. (Concilium Oecumenicum Nicaenum, can. 11)

W przytoczonym kanonie wspomniana została „tyrania Licyniusza”¹⁰. W pierwszych latach swojego panowania (308–324) cesarz ten był przyjaźnie ustosunkowany do chrześcijan, o czym niewątpliwie świadczy wydany w 313 roku wraz z Konstantynem Wielkim tak zwany „Edykt tolerancyjny” zwany inaczej mediolańskim (Czyżewski 2013, 14). Pod koniec jego rządów sytuacja diametralnie się zmieniła¹¹. Wielu żołnierzy rzymskich wyznawało wiarę w Chrystusa, między innymi ci, którzy należeli do słynnego XII legionu zwanego Fulminanta, czyli Błyskawica. W roku 320 Licyniusz kazał aresztować czterdziestu z nich, ponieważ zadeklarowali, że są chrześcijanami i nie chcieli odstąpić od wiary w Chrystusa¹². Wtrącono ich do więzienia i skazano na śmierć. Egzekucja odbyła się na dziedzińcu gimnazjonu w Sebaście (dzisiaj miasto Sivas w Turcji). Rozebrani z szat i wyprowadzeni w nocy na mróz mieli do wyboru śmierć, albo ciepłą kąpiel w ogrzewanej obok łaźni. Tylko jeden z nich, prawdopodobnie Meletius, załamał się, ale kontakt zmarzniętego ciała z gorącą wodą spowodował jego śmierć (Starowieyski 2020, 383). Nic nie wiadomo o innych ofiarach tego prześladowania, dlatego można zgodzić się ze zdaniem E. Wipszyckiej, że antychrześcijańskie działania Licyniusza są przesadzone, „nawet tradycja gruntownie urobiona przez propagandę prokonstantyńską wymienia tylko jeden przypadek ostrych represji, zapewne zazwyczaj w grę wchodziły raczej zwykany” (Wipszycka 2006, 101). Powyższa opinia zgadzałaby się z treścią cytowanego kanonu nicejskiego, w którym czytamy, że zaparcie się wiary przez chrześcijan nie było spowodowane strachem przed torturami, śmiercią (Sobór mówi o konieczności i innych niebezpieczeństwach), czy też pozbawieniem ich majątku. Chodziło raczej o różnego rodzaju groźby, które spowodowały u niektórych akt apostazji.

Pewne światło na powyższą kwestię rzuca postanowienie przywoływanego już wcześniej synodu w Ancyrze (314 r.) i wspomnianego prześladowania za czasów Licyniusza (320 r.). W kanonie szóstym mowa jest o tych, którzy do-

¹⁰ Trudno jednoznacznie stwierdzić czy rzeczywiście Licyniusz zasługuje na surowy tytuł „tyrana”. Niektórzy twierdzą, że kampania Konstantyna przeciwko szwagrowi przedstawiana jest „jako wojna chrześcijan z pogańskim tyranem”, co należy uznać za przejaw prowadzonej wówczas propagandy przez zwolenników Konstantyna (Wipszycka 2006, 142).

¹¹ Chociaż większość badaczy jest zdania, że cesarz Licyniusz nie był wrogo nastawiony do wyznawców Chrystusa, to jednak nie można zaprzeczyć, że pod koniec jego rządów wybuchło prześladowanie chrześcijan, co prawda krótkie, ale gwałtowne (Starowieyski 2020, 275). Zob. też Wipszycka 1991, 57.

¹² Opis ich męczeństwa zob. Starowieyski 2020, 384–87; por. też Maraval 1999, 193–209.

konali praktyk pogańskich ze strachu. Chodzi mianowicie o wiernych, którzy ulegali groźbom kary, konfiskaty majątku lub wygnania, „złożyli ofiarę i dotąd nie okazali skruchy ani się nie nawrócili, a dopiero teraz, podczas obecnego synodu zgłosili się i okazali chęć nawrócenia” (Ancyra, can. 6, 64). Synod postanowił wobec nich, że do Wielkanocy mają zostać „włączeni między pokutników słuchających, a po Wielkanocy przez trzy lata odbędą pokutę w grupie pokutników leżących krzyżem, przez kolejne dwa lata mogą być włączeni do wspólnoty bez prawa udziału w ofierze [eucharystii], i dopiero wtedy, po upływie pełnych sześciu lat będą włączeni do pełnej wspólnoty” (Ancyra, can. 6, 64). Przepis został jeszcze uzupełniony o sytuację, w której apostata podjął pokutę przed rozpoczęciem tego synodu, w takim przypadku należy mu wyznaczyć okres sześciu lat pokuty licząc od momentu, w którym ją rozpoczął. Kiedy natomiast zagraża mu niebezpieczeństwo śmierci lub zachodzi inna nadzwyczajna sytuacja, może zostać przyjęty do wspólnoty warunkowo (Ancyra, can. 6, 64). Wracając do kanonu jedenastego Soboru Nicejskiego, dostrzegamy podobny, chociaż nie taki sam wymiar pokuty. Sobór stawia wyraźne warunki, pod którymi istnieje możliwość przyjęcia do wspólnoty: muszą być szczerze skruszeni i należeć do wiernych. W grupie *audientes* mają czynić pokutę przez trzy lata, w *prosternentes* siedem lat, dwa następne lata jako *stantes*, będą mogli uczestniczyć z innymi w modlitwach, jednak bez udziału we Mszy świętej (*Concilium Oecumenicum Nicaenum*, can. 11). Chociaż liczba lat odbywanej pokuty (Nicea określa łącznie 12 lat) różni się od tej, którą apostatą wyznaczył synod w Ancyrze (6 lat), to jednak chodzi o tę samą kategorię chrześcijan, czyli zapierających się wiary z powodu strachu poprzez dokonanie pogańskich praktyk¹³. Sobór Nicejski w tym kanonie nic nie wspomina o sytuacji, kiedy ktoś znalazłby się w obliczu zagrażającej mu śmierci. Stwierdza natomiast tylko, że jest to wyłącznie pobłażliwość (*φιλανθρωπίας*) w odniesieniu do *lapsi*, a na okazanie życzliwości (*χρηστεύεσθαι*) w żaden sposób nie zasłużyli swoim postępowaniem. Przypadek pokutujących, którzy w godzinę śmierci proszą o Komunię św., podejmuje Sobór w kanonie trzynastym. Powołuje się na „starą i kanoniczną regułę Kościoła, by tego, kto znajduje się w obliczu śmierci, nie pozbawiać ostatniego i najbardziej koniecznego wiatyku” (*Concilium Oecumenicum Nicaenum*, can. 13). Dlatego dopuszcza udział w ofierze i możliwość przyjęcia „Eucharystii temu, kto znajduje się w niebezpieczeństwie śmierci i o nią prosi” (*Concilium Oecumenicum Nicaenum*, can. 13). Nie chodzi tutaj jednak o działanie bez ja-

¹³ Wspominany już wcześniej biskup Piotr Aleksandryjski w swoim liście kanonicznym (kanon 3) także mówi o upadłym, którzy na skutek strachu dobrowolnie zgłosili się do prześladowców, popełniając w ten sposób grzech apostazji. Radzi im, powołując się na przypowieść Jezusa o drzewie figowym (por. Łk 13,6–9), by weszli na drogę nawrócenia, nie określa jednak na czym miałyby ona polegać (Petrus Alexandrinus, can. 3, 12).

kiegokolwiek rozeznania. Na biskupie spoczywa obowiązek zbadania każdej z takich sytuacji. Sobór stawia warunek, by apostatę, który nie umarł, ale wcześniej był w niebezpieczeństwie śmierci i z tego powodu został dopuszczony do jedności i przyjął Eucharystię, zaliczyć do tych, co pokutują, mają uczestniczyć tylko w modlitwie aż do czasu wypełnienia całej obowiązującej go pokuty (*Concilium Oecumenicum Nicaenum*, can. 13).

W kanonie czternastym Sobór Nicejski zawarł przepis odnoszący się do katechumenów, którzy upadli w czasie prześladowań. Zaleca, aby „byli przez trzy lata pokutnikami tylko słuchającymi, zaś po tym czasie niech się modlą razem z katechumenami” (*Concilium Oecumenicum Nicaenum*, can. 14). Synod w Neocezarei (314–319 r.) zawiera podobny przepis odnoszący się do katechumenów, z tą jednak różnicą, że mowa jest o dopuszczających się grzechu, przez co można rozumieć jakikolwiek grzech, nie tylko apostazję. Czytamy w kanonie piątym, że katechumen „jeśli należy do *klęczących*, ma być zaliczony do pokutników *słuchających* i niech więcej nie grzeszy” (Neocaesarea, can. 5, 76). Jeśli jednak ponownie zgrzeszy, ma zostać usunięty z grona katechumenów (Neocaesarea, can. 5, 76).

Odnosząc się do prawodawstwa Soboru Nicejskiego, należy powiedzieć, że jest dosyć skromne, liczy bowiem tylko dwadzieścia kanonów dyscyplinarnych. Cztery z nich związane są z apostatami. Chodzi mianowicie o duchownych wyświęconych po zaparciu się wiary, o zapierających się wiary chrześcijan świeckich i przygotowujących się do chrztu katechumenów. Przepisy dotyczące traktowania ich nie są czymś nowym, ponieważ Kościół od lat zmagał się z upadłymi, tak zwanymi *lapsi*. Zaparcie się wiary w czasie prześladowań rozpatrywane było na synodach i w kanonach wydawanych przez poszczególnych biskupów. O Soborze Nicejskim można powiedzieć, że usankcjonował to prawodawstwo dla całego Kościoła, do tej bowiem pory przepisy z tym związane obowiązywały tylko na terenie podległym synodom i biskupom. Na uwagę zasługuje niewątpliwie fakt, że apostatów chcących wrócić do wspólnoty wiernych nie odrzucano, przeciwnie, kiedy dostrzegano u nich pragnienie szczerego nawrócenia umożliwiano im odbycie pokuty. Brano też pod uwagę *lapsi* znajdujących się w niebezpieczeństwie śmierci. W tym przypadku Sobór Nicejski kierował się starą i obowiązującą w Kościołach zasadą, że nie należy odmawiać im Komunii św. Jeżeli powrócili do zdrowia, musieli podjąć, tak jak inni, obowiązki pokutne, by móc wrócić na łono Kościoła. Była to z pewnością reguła potrzebna i wyważona, pozwalała bowiem spojrzeć na upadłych przez pryzmat Bożego miłosierdzia, nie zaś traktować ich ze zbyt daleko idącym rygoryzmem bądź też moralnym liberalizmem. Chociaż wyświęconych na duchownych pozbawiano ich godności, co w sytuacji wcześniejszej ich apostazji było całkowicie zrozumiałe, gdyż zawiedli jako duchowi przewodnicy, to jednak najważniejsza była możliwość powrotu do Kościoła.

Można pokusić się jeszcze o krótką refleksję związaną z obecnymi czasami, w których mamy do czynienia z aktami apostazji, niekoniecznie z powodu prześladowań. Trudno ocenić liczbę *lapsi* wracających do Kościoła w pierwszych wiekach chrześcijaństwa. Musiała to być jednak ilość znacząca, skoro na przestrzeni wieków warunkami przyjmowania ich do wspólnoty wiernych zajęły się synody i omawiany tutaj Sobór Nicejski z 325 roku. W całym tragicznym ich położeniu najważniejsze było to, że chcieli wrócić, okazali skruchę i podjęli wiele lat trwającą pokutę za niegodny chrześcijanina czyn. Należy też zauważyć, że Kościół nigdy nie odwracał się od upadłych, nawet jeżeli z dzisiejszego punktu widzenia oceniamy pewne przepisy jako zbyt rygorystyczne. Podobną praktykę zachowuje Kościół dzisiaj, głosząc Boże miłosierdzie wobec wszystkich grzeszników. Czy jednak porzucający współcześni chrześcijanie wiarę, bardziej lub mniej świadomie, niekiedy z czystej wygody i chęci zdobycia medialnego rozgłosu, są zdolni, podobnie jak pokolenia wiernych pierwszych wieków Kościoła, powrócić do niego? Trudno jednoznacznie odpowiedzieć na postawione pytanie, można jednak w tym miejscu wskazać, że pisma i działalność pisarzy wczesnochrześcijańskich, w tym także ich zaangażowanie w synody i sobory, stanowią wyzwanie dla czasów współczesnych i pozostają ciągle aktualne.

KANONY I SOBORU NICEJSKIEGO (325) O ZAPIERAJĄCYCH SIĘ WIARY (*LAPSI*)

Abstrakt

Prześladowania chrześcijan w pierwszych wiekach Kościoła doprowadziły niektórych z nich do zaparcia się wiary. Powody podjęcia aktu apostazji były różne: strach przed cierpieniami i utratą życia, szykany stosowane wobec najbliższych, utrata majątków. Po ustaniu prześladowań upadli (*lapsi*) chcieli wrócić do Kościoła, stąd też najpierw na synodach ustanawiano prawodawstwo określające warunki, pod którymi było to możliwe. Pierwszy w dziejach Kościoła Sobór powszechny, który odbył się w 325 roku w Nicei, w czterech kanonach dyscyplinarnych podjął kwestię apostatów. Stanowią one bez wątpienia podsumowanie dotychczasowego prawodawstwa synodalnego, które od Nicei 325 roku miało obowiązywać w całym Kościele. Analiza kanonów soborowych i synodalnych związana z kwestią *lapsi* prowadzi do jednoznacznego wniosku, że pragnących szczerze wrócić do wspólnoty wiernych nie odrzucano, ale umożliwiano im odbycie pokuty. Apostatom znajdującym się w niebezpieczeństwie śmierci nie odmawiano Komunii św. Duchownych wyświęconych po zaparciu się wiary pozbawiano ich godności i zaliczano do grona świeckich. Znajdującym się natomiast w tym gronie *lapsi* nakładano odpowiednie pokuty, zgodne z wcześniejszymi praktykami, podobnie czyniono z tymi, którzy odbywali katechumenat. Należy z całą pewnością stwierdzić, że wyznaczona apostatom pokuta przez Sobór Nicejski, a wcześniej przez synody i biskupów

choć była surowa, trwała bowiem około dwunastu lat, była jednak aktem Bożego miłosierdzia wobec nawracających się grzeszników.

Słowa kluczowe: apostata, wiara, synod, prześladowania, Sobór Nicejski I.

CANONS OF THE FIRST COUNCIL OF NICAEA (325) ON THE WHO RENOUNCED THE FAITH (*LAPSI*)

Abstract

During the first centuries of the Church, persecutions of Christians led some of them to renounce their faith. Their acts of apostasy were undertaken for various reasons. After the persecutions had ended, the lapsed Christians wanted to return to the Church; hence first at the synods, a legislation was established specifying the conditions under which the return of those who had lapsed was possible. The first Ecumenical Council, held in 325 in Nicaea, addressed the issue of apostates in four disciplinary canons. They undoubtedly constituted a summary of the previous synodal legislation, which was to apply to the entire Church from the Council of Nicaea. An analysis of the conciliar and synodal canons related to the issue of those who lapsed allows us to unequivocally conclude that those who sincerely wanted to return to the community of the faithful were not rejected, but were given the opportunity to do penance. Those who had departed at the point of death were not denied the Eucharist. The clergy who had been ordained after denying their faith were deposed and placed among the laity. Those laymen who lapsed were subjected to appropriate penances in accordance with earlier practices, and the same was done to those who were undergoing the catechumenate. It should be stated with full certainty that the penance assigned to the apostates by the Council of Nicaea as well as by the early synods and bishops, although severe, lasting about twelve years, was nevertheless an act of God's mercy towards converting sinners.

Key words: Council of Nicaea, apostate, faith, synod, persecution.

DIE KANONES DES ERSTEN KONZILS VON NICÄA (325) ÜBER DIE GLAUBENSLEUGNER (*LAPSI*)

Abstrakt

Die Verfolgung der Christen in den ersten Jahrhunderten der Kirche führte einige von ihnen zur Leugnung ihres Glaubens. Die Gründe für den Akt der Apostasie waren unterschiedlich: Angst vor Leiden und Verlust des Lebens, Schikanen gegen Angehörige, Verlust von Besitztümern. Nach dem Ende der Verfolgungen wollten die Gefallenen (*lapsi*) in die Kirche zurückkehren, daher wurden zunächst auf Synoden Gesetze erlassen,

die die Bedingungen festlegten, unter denen dies möglich war. Das erste ökumenische Konzil in der Geschichte der Kirche, das 325 in Nicäa stattfand, behandelte in vier Disziplinarkanones die Frage der Apostaten. Sie stellen zweifellos eine Zusammenfassung der bisherigen Synodalgesetzgebungen dar, die seit Nicäa 325 in der gesamten Kirche gelten sollten. Die Analyse der Konzils- und Synodalkanones zur Frage der *lapsi* führt zu dem eindeutigen Schluss, dass diejenigen, die aufrichtig in die Gemeinschaft der Gläubigen zurückkehren wollten, nicht zurückgewiesen wurden, sondern ihnen die Möglichkeit zur Buße gegeben wurde. Apostaten in Todesgefahr wurde die heilige Kommunion nicht verweigert. Kleriker, die nach der Verleugnung des Glaubens geweiht wurden, wurden ihrer Würde enthoben und in die Reihe der Laien eingeordnet. Den *lapsi* in dieser Gruppe wurden entsprechende Bußen auferlegt, die mit früheren Praktiken übereinstimmten; ähnlich wurde mit denen verfahren, die sich im Katechumenat befanden. Es ist mit Sicherheit festzustellen, dass die den Apostaten vom Konzil von Nicäa und zuvor durch Synoden und Bischöfe auferlegte Buße, obwohl sie streng war und etwa zwölf Jahre dauerte, dennoch ein Akt der göttlichen Barmherzigkeit gegenüber den umkehrenden Sündern war.

Schlüsselwörter: Apostat, Glaube, Synode, Verfolgung, Erstes Konzil von Nicäa.

BIBLIOGRAFIA

ŹRÓDŁA

- Acta synodalia ab anno 50 ad annum 381*. 2006. *Ancyra (314): de lapsis et in causis disciplinaribus*. Cracovia: WAM. Polish translation: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*. 2006. *Ancyra (314): o upadłych i w sprawach dyscyplinarnych*. Translated by Stanisław Kalinkowski. Synody i kolekcje praw I. Źródła Myśli Teologicznej 37:62–68. Kraków: WAM.
- Acta synodalia ab anno 50 ad annum 381*. 2006. Cyprianus: *Epistula 67*. Cracovia: WAM. Polish translation: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*. 2006. *Neocaesarea (314-319): w sprawach dyscyplinarnych*. Translated by Władysław Szoldrski, współczeszenie Adam Bandura. Synody i kolekcje praw I. Źródła Myśli Teologicznej 37:15–21. Kraków: WAM.
- Acta synodalia ab anno 50 ad annum 381*. 2006. *Neocaesarea (314-319): in causa disciplinae*. Cracovia: WAM. Polish translation: *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*. 2006. *Neocaesarea (314-319): w sprawach dyscyplinarnych*. Translated by Stanisław Kalinkowski. Synody i kolekcje praw I. Źródła Myśli Teologicznej 37:75–77. Kraków: WAM.
- Canones Patrum Graecorum*. 2009. Basilius Magnus: *Canones e variis epistulis*. Cracovia: WAM. Polish translation: *Kanony Ojców Greckich*. 2009. Bazyli Wielki: *Trzeci list kanoniczny do Amfilocha, biskupa Ikonium*. Translated by Stanisław Kalinkowski. Synody i kolekcje praw III. Źródła Myśli Teologicznej 49:51–60. Kraków: WAM.

- Canones Patrum Graecorum*. 2009. Petrus Alexandrinus: Epistula canonica *De poenitentia*. Cracovia: WAM. Polish translation: *Kanony Ojców Greckich*. 2009. Piotr Aleksandryjski: Kanony z rozprawy *O pokucie*. Translated by Stanisław Kalinkowski. Synody i kolekcje praw III. Źródła Myśli Teologicznej 49:11–22. Kraków: WAM.
- Canones Patrum Graecorum*. 2009. Timotheus Alexandrinus: *Responsa canonica*. Cracovia: WAM. Polish translation: *Kanony Ojców Greckich*. 2009. Tymoteusz Aleksandryjski: *Odpowiedzi prawne na pytania postawione mu przez biskupów i duchownych*. Translated by Stanisław Kalinkowski. Synody i kolekcje praw III. Źródła Myśli Teologicznej 49:91–97. Kraków: WAM.
- Concilium Oecumenicum Nicaenum (a. 325)*. 2001. Cracovia: WAM. Polish translation: *Dokumenty Soborów Powszechnych*. 2001. *Nicea I*. Translated by Arkadiusz Baron and Henryk Pietras. Źródła Myśli Teologicznej 24:25–61. Kraków: WAM.
- Constitutiones apostolorum*. 2007. *Canones apostolorum*. Cracovia: WAM. Polish translation: *Konstytucje apostołskie*. 2006. *Kanony apostołskie*. Translated by Stanisław Kalinkowski. Synody i kolekcje praw II. Źródła Myśli Teologicznej 42:273–93. Kraków: WAM.

OPRACOWANIA

- Baslez, Marie-Françoise. 2007. *Les persécutions dans l'Antiquité: Victimes, héros, martyres*. Paris: Fayard. Polish translation: Baslez, Marie-Françoise. 2009. *Prześladowania w starożytności: ofiary, bohaterowie, męczennicy*. Translated by Ewa Łukaszczyk. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Bécheau, François. 1993. *Histoire des Conciles*. Toulouse: Sources de Vie. Polish translation: Bécheau, François. 1998. *Historia Soborów*. Translated by Piotr Rak. Kraków: Wydawnictwo M.
- Berardi, Caterina Celeste. 2004. “La persecuzione di Decio negli scritti di Cipriano.” *Auctores nostri* 1:41–60.
- Bévenot, Maurice. 1995. “The Sacrament of Penance and St. Cyprian’s *De Lapsis*.” *Theological Studies* 16 (2): 175–213.
- Carpin, Attilio. 1998. “Il sacramento della penitenza nei Concili occidentali dal III al IX secolo.” *Sacra doctrina* 43:72–145.
- Czyżewski, Bogdan. 2003. “Postawa św. Cypriana wobec apostatów na podstawie jego *Listów*.” *Studia Gnesnensia* 17:185–202.
- Czyżewski, Bogdan. 2013. “Cesarz jest w Kościele, a nie ponad Kościołem. Próba określenia relacji władzy kościelnej i świeckiej w IV wieku na przykładzie św. Ambrożego z Mediolanu.” *Spółczesność i Kościół* 10:11–23.
- Dunn, Geoffrey David. 2002. “Cyprian of Carthage and the Episcopal Synod of late 254.” *Revue des Études Augustiniennes* 48:229–47.
- Eimers, Justin. 2021. *Cyprian’s Message to the Modern Church*. Accessed May 14, 2024. <https://www.logos.com/grow/cyprians-message-to-the-modern-church/>.
- Freund, William Hugh Clifford. 2014. *Martyrdom and Persecution in the Early Church: A Study of Conflict from the Maccabees to Donatus*. Oxford: Wipf and Stock.
- Grattarola, Pio. 1984. “Il problema dei lapsi fra Roma e Cartagine.” *Rivista Storica della Chiesa in Italia* 38 (1): 1–26.

- Grégoire, Henri. 1964. *Les persécutions dans l'Empire Romain*. Bruxelles: Palais des Académies.
- Grzywaczewski, Józef. 2015. *Great persecutions and the reconciliation of the Lapsi*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Kardynała Stefana Wyszyńskiego.
- Hunter, G. David. 2021. "From Rigor to Reconciliation: Cyprian of Carthage on Changing Penitential Practice." In *Changing the Church. Transformation of Christian Belief, Practice, and Life*, edited by Mark D. Chapman and Vladimir Latinovic, 13–20. Cham: Palgrave Macmillan.
- Kieling, Michał. 2010. "Kościół wobec idolatrii na podstawie dokumentów Synodów w latach 50–381." *Vox Patrum* 55:276–92.
- Kumor, Bolesław. 2003. *Starożytność chrześcijańska*. Vol. 1 of *Historia Kościoła*. Lublin: KUL.
- Maraval, Pierre. 1999. "Les premiers développements du culte des XL Martyrs de Sébastée dans l'Orient byzantin et en Occident." *Vetera Christianorum* 36 (2): 193–209.
- Metzger, Marcel. 1987. Introduction to *Les Constitution Apostoliques. Livres VII et VIII. Texte critique et traduction*. Vol. 3 of *Les Constitution Apostoliques*, edited by Marcel Metzger. Sources Chrétiennes 336. Paris: Cerf.
- Minelli, Camilla. 1998. "La questione dei «lapsi»: il caso delle «insignes personae»." In *Responsabilità, perdono e vendetta nel mondo antico*, edited by Marta Sordi, 239–47. Milano: Vita et pensiero.
- Misiarczyk, Leszek, and Paweł Sprusiński. 2012. "Warunki powrotu lapsi do wspólnoty kościelnej według Cypriana z Kartaginy." *Studia Płockie* 40:27–48.
- Moreau, Jacques. 1956. *La persécution du christianisme dans l'empire Romain*. Paris: Presses universitaires de France.
- Pietras, Henryk. 2000. *Początki teologii Kościoła*. Kraków: WAM.
- Pietras, Henryk. 2013. *Sobór Nicejski (325). Kontekst religijny i polityczny. Dokumenty. Komentarze*. Kraków: WAM.
- Roldanus, Johannes. 1995. "No Easy Reconciliation: St. Cyprian on Conditions for Re-integration of the Lapsed." *Journal of Theology for Southern Africa* 92:23–31.
- Ruggiero, Fabio. 2002. *La follia dei cristiani. La reazione pagana al cristianesimo nei secoli I-V*. Translated by Ewa Łukaszczuk. Roma: Citta Nuova Editrice.
- Saggiaro, Alessandro. 2018. "Cristiani e non più cristiani. Il problema storico del nomen apostatarum." In *Pouvoir politique et conversion religieuse. I. Normes et mots*, edited by Thomas Lienhard and Isabelle Poutrin, 17–26. Rome: École française de Rome.
- Saumagne, Charles. 1962. "La persécution de Dèce en Afrique d'après la correspondance de S. Cyprien." *Byzantion* 32:1–29.
- Schatz, Klaus. 1997. *Allgemeine Konzilien – Brennpunkte der Kirechengeschichte*. Translated by Jerzy Zakrzewski. Paderborn: Ferdinand Schöningh.
- Starowieyski, Marek. 1991. "Męczeństwo." In *Męczennicy*, edited by Ewa Wipszycka and Marek Starowieyski, 84–142. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Starowieyski, Marek. 2020. *Męczennicy pierwszych wieków chrześcijaństwa*, edited by Marek Starowieyski. Kraków: WAM.

- Starowieyski, Marek, and J. Maria Szymusiak. 2018. *Nowy słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*. Poznań: Święty Wojciech.
- Strękowski, Stanisław. 2019. "Synody w Afryce Prokonsularnej III wieku jako przejaw kolegialności biskupów w świetle Kanonów synodalnych i Listów św. Cypriana z Kartaginy." *Vox Patrum* 72:97–120.
- Taylor, John Hammond. 1942. "St. Cyprian and the reconciliation of apostates." *Theological Studies* 3 (1): 27–46.
- Wipszycka, Ewa. 1991. "Prześladowania w państwie rzymskim." In *Męczennicy*, edited by Ewa Wipszycka and Marek Starowieyski, 15–83. Kraków: Społeczny Instytut Wydawniczy Znak.
- Wipszycka, Ewa. 2006. *Kościół w świecie późnego antyku*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.
- Wysocki, Marcin. 2010. "Przebaczenie w pismach św. Cypriana z Kartaginy." *Verbum Vitae* 18:187–211.

Bogdan Czyżewski – duchowny (archidiecezja gnieźnieńska), profesor nauk teologicznych, pracownik Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, kierownik Zakładu Teologii Historycznej, od 2017 roku prezes Sekcji Patrystycznej. Specjalizuje się w patrologii i historii Kościoła starożytnego. Od roku 2017 członek Rady Programowej ds. *Pro memoria* prymasa Stefana Wyszyńskiego. Autor m.in. monografii: *Teocentryzm i antropocentryzm Modlitwy Pańskiej w przekazach patrystycznych* (Poznań 2012), *Ojcowie Kościoła o Piśmie Świętym* (Poznań 2020), *Umiłowane dzieci Boże, dzieci moje... Drogi życia i posługi pasterskiej bł. prymasa Stefana Wyszyńskiego* (Poznań 2024) i artykułów: *The Concept of Time in "Enarrationes in Psalmos" by Saint Augustine* (2020), *Freedom and Grace in the Teaching of Mark the Hermit* (2020), *Akty homoseksualne w ocenie pisarzy wczesnochrześcijańskich* (2021), *Lęk chrześcijan w Kościele pierwszych wieków w obliczu zarazy* (2022), *Ecclesio-Mariological Interpretation of Rev 12:1–6 in Early Christian Writings* (2023), *Angelology in the Letters of St. Ambrose of Milan* (2023), *Postawa chrześcijanina wobec śmierci w świetle De mortalitate św. Cypriana z Kartaginy* (2024).

Adres do korespondencji: czybo@amu.edu.pl.